

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE UZUN ÜNLÜLER İLE İLGİLİ HUSUSLAR

LEVENT DOĞAN

Türkmen Türkçesinin en belirgin özelliği uzun ünlülere sahip olmasıdır. Eski Türkçe döneminden günümüze kadar, uzun ünlüleri en iyi koruyan lehçe olan Türkmençedeki bu uzunluklar ilk olarak Aliyiv Böriyiv'in Lâtin alfabesi asıllı yeni Türkmen alfabesiyle hazırlanmış *Ruşça-Türkmençe* sözlüğü ile ortaya çıkarılmıştır. Bu alfabede uzun ünlüler, aynı ünlünün yan yana iki kere yazılması ile gösterilirdi "aat, oot, yool, ööç" vb. Daha sonra kabul edilen Slâv (Kiril) alfabesinde ise sadece uzun "e (ä)" ve "üy" ikiz ünlüleri belirtilirdi.¹

Türkmençede 9 ünlü vardır "a, e, é, ı, i, o, ö, u, ü". Bu ünlülerin hepsinin uzun şekli bulunmakla beraber, bu günkü Türkmen yazısında gösterilmemektedir.

Uzun ünlüler, yazılışları aynı olan sözcüklerde anlam farklılığı meydana getirmektedir.²

āat (isim) – at (at)

ōt (ateş) – ot (ot)

biz (delme âleti) – biz (şahıs zamiri)

ūç (uç) – uç - (uçmak)

yōl (yol) – yol - (yolmak)

öç (öç) – öç - (sönmek)

1 Doç. Dr. Talât Tekin, *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniv. Yay. Ankara 1975, s. 80-81.

2 Uzun ünlüler, üzerlerine konan (-) işareti ile gösterilmiştir.

Türkmencede uzun söylenen "ı, i, u, ü" sesleri "ıy, iy, uy, üy" şeklinde konuşulup, yazılmaktadır.

gıyz	:	kız	düyş	:	düş
kıyska	:	kısa	süyt	:	süt
diyş	:	diş	düyb	:	dip
giyce	:	gice	güyç	:	güç
diymek	:	demek	yokıyn	:	yakın

(Bu sözcükler gız, kıyska, diş, gice, düb, süt, düş şeklinde de kullanılmaktadır.)

Türkmen Türkçesinde uzun ünlülerin pek çoğu ilk hecededir. Yazımızda örnek olarak incelediğimiz isim ve fiillerin son hecelerindeki ünlüler, kaynak olarak başvurduğumuz sözlüklerdeki şekilleriyle uzun ünlülerden oluşmadığı hâlde³, bunlar çeşitli eklerin eklenmesi ve değişik ses olayları ile uzun ünlü hâline dönüşmüştür. Bu özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz.⁴

Türkmencede sonu ince ünlü "e,i" ile biten sözcüklere yine aynı ünlüler eklendiğinde ortaya çıkan "ee" ve "ie" sesleri uzun "e" şeklinde söylenir:

- işçi : işçi-e / işçē (işçiye)
 isleme- : isleme-en / islemēn (istemeyen)
 işle- : işle-ebilen / işlēbilen (çalışabilen)
 depe : depe-e / depē (tepeye)
 Geçî ol tîlkē garap "Keçi o tîlkiye bakarak" (THM, s. 76)
 Geldē seredipdir. "Geldi'ye bakmış" (YBG, s. 90/10)
 Depē çıkasım gelyer. "Tepeye çıkasım gelir." (R.R.A.İ, s. 57)
 İslēn yeriñe... "İstedğin yere..." (THM, s. 108)

3 M.Y. Hamzayev, *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat 1962; *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1-11*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991; İlhan Çeneli, "Türkmen Türkçesi Sözlüğü", *TDAY. Belleten 1982-1983*, TDK Yay., Ankara 1986, s. 29-84; Yusuf Azmun, "Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında", *R. Rahmeti Arat İçin*, TKAE Yay., Ankara 1966, s. 32-83.
 4 Yazımızda örnek olarak verdiğimiz kelime ve cümleleri, parantez içinde kısaltmalarını verdiğimiz şu eserlerden aldık.
 Yusuf Azmun, "Türkmen Halk edebiyatı Hakkında", *R. Rahmeti Arat İçin*, TKAE Yay., Ankara 1966, s. 32-83 (R.R.A.İ.)
 Prof. Dr. Saim Sakoğlu-Araş. Gör. Metin Ergun, *Türkmen Halk Masalları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991 (T.H.M.).
 Levent Doğan "Allanazar Begnazarov-Yüz Bir Gülki" (İnceleme-Metin-Sözlük), Yü.Li. Tezi, T.Ü. Sos. Bil. Ens., Edirne 1994, (Y.B.G.).
 Dr. Arçın Tekin, *Türkmençe Dilbilgisi*, Türkmen DEB Yay. No: Dil. 1. Pl. D2, Mart 1988, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1961 (KTL.S.).

Türkmencede kalın ünlü "a,ı" ile biten sözcüklere yine aynı ünlüler eklendiğinde ortaya çıkan "aa" ve "ıa" sesleri uzun "a" şeklinde söylenir:

ayı : ayı-a / ayā (ayıya)

guyı : guyı-a / guyā (kuyuya)

yasa- : yasa-añ / yasāñ (yapın)

sayla- : sayla-an / saylān (seçen)

oyna- : oyna-abilen / oynābilen (oynayabilen)

gurbaga : gurbaga-a / gurbagā (kurbağaya)

Şonda şçan ğurbagā "O zaman şçan kurbağaya" (*THM*, s. 44)

Hāyış bize şeyle ovadan bir çemen yasañ! "Lütfen bize şöyle güzel bir buket yapımı." (*KTLS*, s. 1177)

Hāyış ğo şğñızı okāñ! "Lütfen şiirinizi okuyunuz." (*KTLS*, s. 1181)

Çuññur ğuyā dāş atsam... "derin kuyuya taş atsam..." (*R.R.A.İ.*, s. 54)

Oturanlarıñ bar ünsi şol guza tarap ğönükdi. "Oturanların dikkati şu kuzuya yöneldi." (*YBG*, s. 10/27)

Sonunda ünlü bulunan sözcüklere 1. ve 2. şahıs (teklik- çokluk) iyelik ekleri gelince son sesteki ünlü uzar:

alma : almā-m (elmam)

igne : ignē-m (iğnem)

alma : almā-ñ (elman)

ğicē : ğicē-miz (gecemiz)

ğapı : ğapı-mız (kapımız)

paltā : paltā-ñız (baltanız)

İğnem bilen yüğsēmi "İğnem ile yüksüğümü" (*R.R.A.İ.* s. 54)

Öbāmızda toy bar. "Obamızda düğün var." (*YBG*, s. 106/14)

Sonunda ünlü bulunan sözcüklere ilgi "-nıñ/-niñ, -ñ", yükleme "-nı/-ni" ve yönelme hâli "-a/-e" ekleri eklenince sözcüğün son ünlüsü uzar.

hōvlı	:	hōvlī-nıñ	(avlunun)
çāga	:	çāgā-nıñ	(çocuğun)
çēşme	:	çēş mē-ñ	(çeşmenin)
tānka	:	tānkā-ñ	(kovanın)
gīce	:	gīcē-ni	(geceyi)
lēle	:	lēlē-ni	(türküyü)
geçi	:	geçi-e / geçē	(keçiye)
çāga	:	çāga-a / çagā	(çocuğa)
iki	:	iki-e / ikē	(ikiye)

Çēşmēñ suvı bolmalı. "Çeşmenin suyu olmalı" (YBG, s. 7/13)

Bū gīcēñi ve elli yılı... "Bu geceyi ve elli yılı..." (KTLS, s. 1183)

Hōvlīnıñ içinden... "Avlunun içinden..." (YBG, s. 9/23)

Sāgat on ikē on minut gāldı. "Saat on ikiye on var." (KTLS, s. 1183)

Özüni ğuyā oklapdır. "Kuyuya atlamış.) (THM, s. 72)

Türkmen Türkçesinde yönelme hâli, aynı zamanda "-k" ünsüzüyle de yapılır. Bu ünsüz eklendiğinde sözcüğün son ünlüsü uzar.

ileri	:	ilerī-k	(ileriye) / ileri + ök
nīre	:	nīrē-k	(nereye) / nire + ök
beri	:	berī-k	(beriye) / beri + ök
içeri	:	içerī-k	(içeriye) / içeri + ök
yokarı	:	yokarī-k	(yukarıya) / yokarı + ök
gayra	:	gayrā-k	(arkaya)
daşarı	:	daşarī-k	(dışarıya) / dışarı + ök

ök: Kuvvetlendirme edatı

A siz bolsa içebileniñizi içip nirek cañ ēdyēniñizi hem bileñizok. (YBG, s. 40/14)

Başlığıñ ayakgabını içerik salıp, (YBG s. 37/28)

Adamsınıñ ėline çāgasını tutdurıp, daşarik kovmanı-da hiç zatça görenok. (YBG. s. 21/11)

Ünlü ile biten sözcüklere belirsiz gelecek zaman eki "-ar/-er" getirilince, son hecedeki ünlü uzar.⁵

oka-	:	oka-ar / okār (okur)
īşle-	:	īşle-er / işlēr (çalşır)
güple-	:	güple-er / güplēr (gürler)
şıpla-	:	şıpla-ar / şıplē-r (şıplar)
mele-	:	mele-er / melēr (meler)

Güpürdüñ güplēr "Gök gürler" (R.R.A.İ, s. 44)

Şıbırdın şıplār. "Yağmur şıplar" (R.R.A.İ, s. 44)

Mēkiyan mēlēr, İsmayıl güvlēr "Tavuk meler, kurt gürler" (R.R.A.İ, s. 44)

Düye ğarrısa potasına yarār "Deve yaşlansa yavrusuna yarar." (R.R.A.İ, s. 39)

Ünlü ile biten sözcüklere "-an/-en" sıfat-fiil eki eklenince son sesteki ünlü uzar.

oka-	:	oka-an / okān (okuyan)
yāşa-	:	yāşa-an / yāşān (yaşayan)
çeyne-	:	çeyne-en / çeynēn (çiğneyen)
düşē-	:	düşē-en / düşēn (döşeyen)
isle	:	isle-en / islēn (isteyen)

Dūübüne hālı düşēn, "Dibine halı döşeyen," (R.R.A.İ, s. 52)

İslēn yerine... "İstediyin yere" (THM, s. 108)

5 *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 1098.

Köp yāşān bilmez, köp gören "Çok yaşayan değil, çok gezen bilir." (R.R.A.İ, s. 41)

Geçiniñ cekrēn sesine çep tarapdāki işik açılıp, "Keçinin meleyen sesine sol taraftaki kapı açılmış." (YBG, s. 42/20)

Türkmencede ünlü ile biten sözcüklere "-p" zarf fiil eki eklenince son hecedeki ünlü uzar.

oka-	: oka-ıp / oka-ap / okāp	(okuyup)
īşle-	: īşle-ip / īşle-ep / īşlēp	(çalışıp)
çüyre-	: çüyre-ip / çüyre-ep / çüyrēp	(çürüyüp)
yıgla-	: yıgla-ıp / yıgla-ap / yıglāp	(ağlayıp)
gēvşe-	: gēvşe-ip / gēvşe-ep / gēvşēp	(durmadañ çigneyip)
aya-	: aya-ıp / aya-ap / ayāp	(koruyup)
gatna-	: gatna-ıp / gatna-ap / gatnap	(gidip gelip)

Gēv şēp duran dāşı gördüm. "Dönüp duran taşı gördüm." (R.R.A.İ, s. 44)

"Şunu ayāp sakla" diyip. "Şunu koruyup sakla deyip." (YBG, s. 71/3)

Kēn gündēn bēri doğtora gatnāp ukol alıp, yörün. "Uzun zamandan beri doktora gidip gelip, aşı oluyorum" (YBG, s. 87/7)

İne şu gazeteyi bir okāp gör-de. "Şimdi şu gazeteyi bir okuyup, gör de." (YBG, s. 12/5)

"-mak/-mek" mastar ekinden sonra yönelme hâli eki "-a / -e" eklendiğinde mastar ekindeki ünlü uzar:

okamak	: okamāg-a	(okumağa)
īşlemek	: īşlemēg-e	(çalışmağa)
yıglamak	: yıglamāg-a	(ağlamağa)
yāşamak	: yāşamāg-a	(yaşamağa)

Bulunma hâli "-da / -de" ekinden sonra "-kı / -ki" aitlik eki gelince, bulunma hâli eki üzerindeki ünlü uzar.

kitāpda	: kitāpdā-kı	(kitaptaki)
köçede	: köçedē-ki	(sokaktaki)
aşakda	: aşākdā-kı	(aşağıdaki)
gövnümde	: gövñümdē-ki	(gönlümdeki)
önünde	: önüñdē-ki	(önündeki)
öyüde	: öyüde-ki	(evindeki)
gapdalda	: gapdaldā-kı	(yandaki)
gökde	: gökdē-ki	(gökteki)

Dövüñ öyüdeki gız. "Devin evindeki kız." (*THM*, s. 120)

Yıldız Turan'ın oğlu Timurı gapdaldāki kiçi stola oturtdı. "Yıldız Turan'ın oğlu Timur'u yandaki küçük masaya oturttu." (*KTLS*, s. 1179)

Öñüñdēki yaş atlı... "Önündeki genç atlı..." (*R.R.A.I.*, s. 56)

Yerdēkini uçuran... "Yerdekini uçuran" (*R.R.A.I.*, s. 51)

Men egnimdēki paltomı çıkarıp, has yeñledim. "Ben sırtımdaki paltomu çıkarıp, daha hafifledim." (*YBG*, s. 17/36)

Bu lehçede sonu "o" ile biten sözcükler yönelme hâli ekini aldıklarında "o" ünlüsü uzar. Bu uzama yazıda da gösterilir.⁶

kino : kinoo / kinō (Sinemaya)

Yabancı adlar uzun söylense de uzun yazılmaz.⁷

İran	: İraan / irān
Çin	: Çiyn / Çin
Pakistan	: Pakistaan / Pakistān

6. Prof. Ferhat Zeynalov (Çeviren: Yusuf Gedikli); *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, Cem Yay., İstanbul 1993, s. 87.

7. Dr. Arçın Tekin, *Türkmençe Dilbilgisi*, Türkmen DEB Yayın. No: Dil I. Pl. D2, Mart 1988, s. 33.